

TÜRKİYE'DE MUHAFAZAKÂRLIĞIN AK PARTİ TARAFINDAN YENİDEN İNŞA EDİLMESİ

۳

*Nureddin NEBATİ**

GİRİŞ

*B*ir temkin ideolojisi olan muhafazakârlık, bir tutum ve değer biçimi olmanın ötesinde tarihselliği, fikirsel bir arka planı olan çok boyutlu ve kapsamlı bir doktrindir. Bu ideolojinin savunularının önemle üzerinde durduğu kavramlar olan itidal, orta yolculuk ve ölçülülük gibi sadece muhafazakârlar için değil, insanın yabancılaşmasını problem edinen herkes için anlamlıdır (Öğün, 1998: 78). Muhafazakârlık aydınlanmanın tepeden tırnağa akılcılığına karşılık temkinli bir okumadır; o toplumsal projeye insan doğasını, tutkularını, inançlarını ve duygularını dâhil eder. İnsana dair tüm bu değerler katı bir rasyonel bakışın çerçevesini aşar. Muhafazakâr düşünceye dair mutlak bir çerçeve kurulamaz çünkü dogmatik bir felsefe değildir çeşitli bağlamlarda, onu belirleyen değerlerin birini veyahut diğerini ön plana çıkaran farklı okumalar üretmiştir. Buna rağmen muhafazakârlık ideolojiyi damgasını vuran kimi or-

*Dr., Adalet ve Kalkınma Partisi, İstanbul Milletvekili

tak değerlerden bahsetmek mümkündür. Bu ortak noktalar şunlardır: Bireyin ve toplumlarında rasyonel yönleri kadar irrasyonel yönlerini de kabul etmek, insanı sınırlı bir varlık olarak kabul etmek, evrimci gelişimden yana olmak, devrimlerin tahripkâr tonuna eleştirel yaklaşmak, toplumların ontolojik olarak aşkın bir boyutu olduğunu iddia etmek, onu tarihi, kültürü, geleneği, dini, sembol ve mitleri ile bir bütünlük olarak tasavvur etmek, doğal olana ve dolayısıyla aşkın olana hayranlıkla yaklaşmak, onu kendi varoluş sınırları içinde kabul etmek ve doğal olmayan müdahalelerin kesinlikle karşısında durmak, süreklilik ve tarihsellik sağlayan temel unsurlar olarak din, otorite, gelenek ve aileyi yüceltmek, sınırlı iktidar vurgusu.

Türkiye’de muhafazakâr siyaset ve düşünce tarihine baktığımızda özellikle 2000’li yıllara kadar onun kendisine bağımsız bir mecra ve varoluş alanı çizemediğini görmekteyiz. Muhafazakâr itiraz uzunca bir dönem Kemalizm ve İslamcılık gibi fikirlerle mesafesini ve irtibatının sınırlarını belirleyememiştir. İtiraz ve eleştirilerin, bu ideolojilerin kavramsal dünyası üzerinden dile getirmiştir. Aynı şekilde Türkiye’de 1980 sonrası muhafazakârlığı belirleyen milliyetçi ton ancak doksanlardan sonra tartışmaya açılabilmiştir. Bütün bu süreçler muhafazakârlık üzerine derinlikli ve çok boyutlu bir okumayı mümkün kılmıştır. Muhafazakârlık ve onu belirleyen kavramlara ilişkin bu yeniden düşünme ve yeni bir siyasi çerçeve kurma ancak AK Parti iktidarı sürecinde mümkün olabilmıştır.

I. Muhafazakârlık Üzerine Kavramsal Bir Analiz

Muhafaza etmek, korumak anlamına gelen muhafazakârlık ile ilgili akla gelen ilk soru neyi muhafaza ettiğidir. Kökten devrimci projelerin toplumu yukardan aşağıya dönüştürdüğü ve yerle bir ettiği bir durumda o geleneğe, tarihe, özsel olanı muhafaza etmeye vurgu yapar. Akdoğan’a göre Muhafazakârlık, “Aydınlanma’nın olumsuz kimi sonuçlarına, dönemin siyasi projelerine ve bu siyasi projeler doğrultusunda toplumun dönüştürülmesine ilişkin öneri ve uygulamalara muhalif olarak ortaya çıkan, rasyonalist siyaseti sınırlamayı ve toplumu bir tür devrimci dönüşüm projelerinden korumayı amaçlayan; yazar, düşünür ve siyasetçilerin eleştirilerinin biçimlendirdiği bir siyasi felsefeyi, bir

düşünce geleneğini ve zaman içinde onlardan türetilen bir siyasi ideolojiyi ifade etmektedir” (Akdoğan, 2003: 14-15). Tanıl Bora’ya göre ise muhafazakârlık, kapitalist modernleşmenin çözdüğü siyasal, toplumsal ve kültürel yapıların geçmişten bugüne taşıdığı değerlerin sürekliliğini sağlama istemidir. Bunu yaparken de yeni olanın mutlak reddiyesini değil eski, ezeli ve kutsal olanın varlığını modern koşullarda yeniden üretmeye çalışır (Bora, 1998: 54). Muhafazakârlık modernin yıkıcılığı, katıksızlığı, mutlaklığı ve tektipleştiriciliğine tepkidir. Tarihsel, kültürel, ahlaki, mite ve erdeme dayalı dolayısıyla toplumun bütüncülüğüne ve kaynaşmasına katkı sunan unsurların modern mekanizma içinde yeniden üretilmesi gerektiğini savunur. Muhafazakârlar toplumu salt somut, sınırları belirgin, nesnel bir zemin olarak görmezler, ona bir töz atfederler. Dolayısıyla muhafazakarlığı bir çeşit temkin, yerleşik ve kadim olanın sürekliliğini sağlama tasavvuru olarak okumak gerekir. Toplumu sil baştan değiştirmeye yönelik, yukarıdan aşağıya, tarihi ve geçmişi dışlayan köktenci projelere yönelik itirazdan beslenir.

Katıksız ilerleme fikrini şiar edinen modernist yaklaşımlar açısından, muhafazakarlık geleneğe yaptığı vurgu nedeniyle, statüko ile, gericilik ve tutuculuk ile özdeşleştirilmiştir. Bu bakış açısına göre tarih lineer bir seyir arz eder ve her koşulda şimdi geçmişten ileridir. Dolayısıyla muhafazakarlık kapsamlı, tutarlı ve yeniden üretilen bir ideolojiden ziyade, bir tavır olarak körü körüne geçmişe tutunma arzusu ile ilişkilendirilir. Oysa ki muhafazakarlık Batı tarihinde zengin bir felsefi arka plana, düşünce geleneğine, kapsamlı bir doktrine sahiptir (Özipek, 2011: 15). Muhafazakârlık körü körüne bir geçmişe dönüş isteğini değil, değişime yönelik epistemolojik bir itirazı yineler ve bunu yaparken de “gericilik” olarak yaftalanıp, bir kenara atılamayacak denli detaylı bir kuramsallık geliştirir (Akıncı, 2012: 41-42)

Muhafazakâr düşünce kendi içinde pek çok farklı bakış açıları barındırmaktadır, içinde bulunan zamanın ve toplumun değerleri ile ilişkiden beslenen özgün kombinasyonlar kurmaktadır. Örneğin aydınlanmanın beşiği olan Fransa’da ussal olanın yegâne doğru olarak kutsandığı, niceliksel bilgi ve rasyonalizmin yüceltildiği; toplumların karmaşık süreçlerinin, çok boyutlu doğalarının indirgemeci bir yaklaşımla tek boyutlu bir ilerleme fikrine mahkûm edildiği bir ortamda,

Fransız muhafazakârlığı daha reaktif bir tutum takınmış, Joseph de Maistre ve Louis de Bonald'ın temsil ettikleri Fransız muhafazakârlığı, Aydınlanma ve devrimi siyasî sonuçlarına karşı tümünden bir reddiye geliştirmiş, teokratik ve monarşik bir düzenin kurulmasına çalışmıştır. (Akkaş, 2009) Ancak devrim ne denli keskin mizaçlı ve tepeden inmece olursa ona yönelik tepki de aynı şiddette olacaktır, dolayısıyla Fransız muhafazakârlığının bu tutumu kendi özgün koşulları içinde anlamlıdır. Ayrıca bu yönelim devrim süreçleri oturup, kurumsal gelişimini tamamladıktan sonra bu “karşı devrimci” ton yerini “devrim karşıtlığı”na yani devrimin getirdiği yeniliklere karşı bir çeşit temkine bırakmıştır (Akıncı, 2012: 40-41). Yine İskoç Aydınlanmasının görgül düşünce geleneği toplumsal ilerlemeyi toplumun tarih, gelenek ve tecrübesiyle örtüştürmeyi amaçlayan evrimci bir düşünce ihtiva etmiştir (Akkaş, 2009). Keza Alman muhafazakârlığı da muhafazakâr değer ve kurumları modernizmle eklemlenmek çabasıdadır. Anglo-Amerikan muhafazakârlığı demokrasi ve kapitalizmle barışık bir yönelim barındırır (Köni Torun, 2013: 184). Sonuç olarak reaktif tutumları tetikleyen özgün durumlar dışında muhafazakarlık değişimi evrimci ve doğal bir çizgi içinde savunur. Nitekim Burke şöyle demektedir: “[...]Hepimiz, değişim kanuna boyun eğmek durumundayız. Değişim kanunu, Tabiatın en güçlü kanunudur, belki de tabiatın varlığını devam ettirmesinin aracıdır. Bu yasa içinde bizim yapabileceğimi, insan aklının yapabileceği tek şey, değişimin hissedilmeyecek şekilde, derece derece gerçekleşmesini sağlamak olabilir. Bu şekilde değişimden beklenen yararlar, dönüşümün sakıncaları yaşanmaksızın elde edilebilir (Burke, 2005: 27).

Literatürde muhafazakarlık eğilimlerine göre belirli alt biçimler ve kavramlarla ifade edilmektedir. Bu kavramsallaştırmayı belirleyen söz konusu yaklaşımların muhafazakarlığın hangi boyutuyla nasıl bir ilişki kurduğudur. Heywood'un “otoriter muhafazakârlık”, “paternalist muhafazakârlık”, “liberal muhafazakârlık”, “yeni sağ” tasnifi, Vincent'te beş farklı başlık içinde değerlendirilmiştir: “geleneksel”, “romantik”, “paternalistik”, “liberal” ve “yeni sağ” (Akıncı, 2012: 35). Tolstoy'un meşhur Anna Karenina'sının modernizmi eleştirdiği ve endüstri toplumunun yıkıcılığını, tahrip edici doğasına bir itiraz geliştirdiği ve bu bağlamda “romantik muhafazakâr” kategorisi içinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Paternalist muhafazakarlık, devlete baba rolünün

atfedildiği, sosyal sorumluluk ve dayanışmaya vurgu yapan; liberal muhafazakârlık ise serbest piyasa ekonomisini benimseyen yönleriyle öne çıkmaktadır (Akıncı, 2012: 36). Yeni muhafazakarlık olarak tanımlanabilecek akım ise ABD’de faaliyet gösteren muhafazakarların, politika-ya pragmatik değerleri daha yoğun bir biçimde yedirme tasavvurudur. Yeni sağ ekonomide bireyciliği ve serbest piyasa ekonomisini, politika-da ise hiyerarşinin ve geleneğin güç kazanması gerektiğini savunmaktadır. Yeni sağ yaklaşım da kendi içinde alt geleneklere ayrılmaktadır örneğin C. Menger ve Hayek de sosyalizm karşıtlığı ön plana çıkarken, bir diğer gelenekte kapitalizmin ahlaki değerlerle harmanlanmasının önemi üzerinde durmaktadır. (Gül, 200: 4) Hem muhafazakar teori hem onun politik olarak üretilme biçimleri ile ilgili yekpare bir algıdan söz etmek mümkün değildir ancak kavramı belirleyen kimi ortak değerlerden bahsetmek mümkündür. Muhafazakarlığın kendi içinde farklılaşmasını belirleyen temel motif ise onun modernleşme, konjonktür ve içinde bulunduğu coğrafya ile kurduğu ilişkidir.

II. Muhafazakârlığın Dayandığı Değerler

Muhafazakârlara göre toplumların karmaşık bir doğası vardır, hem birey hem toplum rasyonel olduğu kadar irrasyonel yönleri de bulunan çok boyutlu bir bütünlüktür. Modernistler hem bireyin, hem toplumun doğasına indirgemeci bir bakışla yaklaşmakta onu ussal bir kategori içine hapsederek şematik bir ilişki içinde tanımlamaktadır. Ancak her insan ve toplum ayrı birer evrendir ve bütün evrenlerin görünenin dışında aşkın bir boyutu bulunmaktadır. Mitler, semboller, tarih, değerler, inanç, kültür, ahlak hem toplumla birey arasındaki ilişkiyi hem de bu yapıların kendi iç bütünlüğünü sağlıklı bir şekilde kurmaya yarayan yaşamsal mekanizmalardır.

Muhafazakâr yaklaşıma göre ontolojik bakımdan insan sınırlı bir varlıktır, onun akıl kapasitesi evreni tüm boyutları ile algılamaya yetmez, Aydınlanmanın iddia ettiğinin tersine geleneğe ilişkin değerlerden azade olduğunda gerçek bilgidен kopar (Özipek, 2011: 23). Doğası gereği sınırlı olan insanın aklına dayalı bir toplum tasavvuru, tarihten dinden, gelenekten ve tecrübeden bağımsız yavan bir kategori olacaktır. Dolayısıyla aile, gelenek, örgütlü din gibi toplumsal kurumların içinde insan

varoluşu anlamlıdır (Özipek, 2011: 24). Bu yaklaşım içinde toplumsal ve tarihsel habitus önemli bir alana sahiptir. Muhafazakârlara göre evrenin aşkın yani tanrısal nizamı bir dizi doğal yasa oluşturmaktadır ve bunlar insanları olduğu kadar toplumları da yönetirler, bütün sorunlar gibi siyasal sorunlar da temel olarak dinsel ve ahlaksaldır (Ergil, 1986: 275). Şunu da belirtmek gerekir ki muhafazakâr düşünce içinde inançlı olmayan hatta ateist olan düşünürler mevcuttur. Örneğin Burke dindardır ancak Hume değildir. Günümüz muhafazakâr düşüncelerinden Kristol dindardır ancak Oakeshott ve Strauss dindar değildir. (Safi, 2007: 89) Ancak dindar olsun olmasın bütün muhafazakarlar için din toplumların temel direğidir. Irvin Kristol'e göre "İnsan karakterini şekillendiren ve motivasyonlarına yön çizen tek güç dindir." (Safi, 2007: 90)

Muhafazakarlığın dinle kurduğu ilişkiyle bütünlük içinde ilerleyen bir diğer unsur toplumdur. Muhafazakar düşünürler toplumu teoriler üzerine inşa edilen yapay bir soyutlama değildir, kanlı canlı ve doğal bir organizmadır, tarihi, geçmişi, geleneği, sembol ve değerleri ile bütüncül bir olgudur. Uygarlık ve toplumsal düzenin karmaşık yapısı tutarlı bir bütündür. Gelenek ve adalet bu doğal düzenden doğmuştur. Dolayısıyla geleneği oluşturan ancak toplumsal yaşamdır, bu süreç ise birden bire olmaz kuşaklar boyu süren bir evrimle gerçekleşir (Ergil, 1986: 276). Dolayısıyla muhafazakar bir ilkeyi topluma uydurmaya çalışmaz, var olan toplumsal kurumlarla uyum içerisinde siyaset üretmeye çalışır (Ergil, 1986: 277). Toplum, geçmişten geleceğe uzanan, hiçbir şekilde müdahale edilmemesi gereken organik ve canlı bir yapıdır, tarihselliği ile birlikte, organik, canlı, farklılaşmış çok boyutlu bir yapı oluşturur. (Çaha, 2004: 73) Muhafazakâr düşüncenin toplumda gördüğü şey aşkın olanında tezahürü olan uyumdur. Bu ahenge dıştan yapılan müdahaleler doğal değildir, dolayısıyla toplumun doğal ritmini bozar. Esas olan aşkın olanın tezahürü olan bu uyumu süregelen kılmaktır. Adeta bir makine gibi toplumu oluşturan tüm parçalar arasında koordinasyon, denge ve uyum tesis edilmeli, bütüncül bir proje inşa edilmelidir. Muhafazakar toplumda süreklilik ve tarihsellik sağlayan temel unsurlar ise din, otorite, gelenek ve ailedir. Bu toplumsal kurumlar bireyin hafızası ve kalesini oluşturarak, ona bir aidiyet ve güven verir. Toplum büyük bir aileye benzetilir, onu bir arada tutan temel bağlar çok değerlidir, dolayısıyla muhafaza edilmelidir. (Özipek, 2007). Büyük bir aileye ben-

zetilen toplumun ahengini sağlayan ve yeniden üretilmesi bağlamında varlığı hayati olan en temel unsur otoritedir. Dolayısıyla devlet istikrar sağlayıcı, doğal dengenin sürmesini sağlayıcı unsur olarak yüceltilir. Devlet gücünü ahlaki eğitimde, kamu yararını gözetecek icraatlarda kullanmalı ve “milletin kurumlarını idame ettirmeli”dir (Safi, 2007: 88). Muhafazakâr düşüncede doğal olanın ritmine saygı vardır, dolayısıyla toplumda yer olan farklılıklarda kendi tarihselliği ve oluşu içinde anlamlıdır, tekillikler zenginlik oluşturur. Bu bağlamda muhafazakârlığın kültürel olarak rölativist bir yaklaşımı olduğu söylenebilir.

İnsanın doğasını sınırlı kabul eden bir bakış açısına sahip olan muhafazakârlık doğal olarak siyasete ve iktidara da sınırlar getirecektir. Akdoğan’a göre muhafazakârlığın söylemi içinde “sınırlı iktidar” vurgusu önemli bir yer tutar. İktidar mutlak, yekpare bir egemenlik anlayışı içinde tanımlanmamalı, mümkün olduğu kadar tabana indirilmelidir (Akdoğan, 2004: 38). Siyasetin ve iktidarın sınırlarını belirleyen şey toplumda yerleşik bulunan, ortak akıl anlamına gelen değerler, ahlak ve gelenektir. Eğer yönetim keyfi davranmaya başlarsa söz konusu gelenek ve adetlerin yarattığı paradigma ile çatışmış olacak ve geniş çaplı bir direnişle karşılaşacaktır (Ergil, 1986: 279). Muhafazakârlığın organik toplum yaklaşımı toplumu değerleri, tarihi, sembolleri ile bütünlük içinde değerlendirmektedir.. Toplumsal yapıdaki farklar, bütünleşmenin bir unsuru olarak kabul edilir. Toplumların bir ruhu, tarihten, sembollerden, mitlerden, inançtan oluşan bir tözü vardır. Muhafazakar siyaset bu kadim mekanizmanın içinde var olmayı, bu değerlerin sürekliliğini sağlamayı amaç edinmiştir. Yöneticiler topluma hizmet için vardır. Doğal olan ahengi bozmayan bir siyaset üretme iddiaları mevcuttur. Doğal olan, aşkın olanın tezahürüdür dolayısıyla farklılıkları eşitlemeye ya da değiştirmeye yönelik, tektipleştirici bir siyaset biçimi asla kabul edilemez. Her organizma bulunduğu konum itibarıyla tarihseldir, kendi özgünlüğü içinde kabul edilmeli ve hak ettiği saygıyı görmelidir. Yekpare ve tek bir kimliği yücelten mütecanis toplum modeli her türlü incelikten ve zenginlikten yoksundur, doğal değildir ve muhafazakâr algı ile örtüşmez. Yöneticiler farklı toplumsal grupların birini değerine tercih edemez, tüm kültürel varoluş biçimlerine eşit uzaklıkta durmalıdır (Ergil, 1986: 280). Farklılıklardan ortak bir müzik üreten doğal toplumsal sistem içinde yöneticiler adeta bir maestro işlevi üstlenir. Doğal olanın

ahengine bu denli vurgu yapan bir sistem için toplumsal mühendislik girişimlerini olumsuzlamak mümkün değildir. Toplumsal mühendislik, doğal olanı ussallaştırma, zapturapt altına alma tasavvurudur, muhafazakâr yaklaşım açısından kabul edilemez. Toplumun zor oluşmuş hassas dengeleri toplum mühendisliği mantığıyla yapılacak her türlü düzenleme ile tahribata uğrar. Bireyler, toplumsal kurumlar ve bugüne yarın arasındaki ahenk bozulur (Ergil, 1986: 276).

Hükümetlerin bütün formları dolayısıyla demokrasi de muhafazakâr düşüncenin temkinle yaklaştığı bir yönetim biçimi olmuştur. Muhafazakârlara göre demokrasi kavramı muğlaklıktan kurtarılmalıdır. Muhafazakârlığın demokrasiyi benimsemesi uzun zaman almıştır, klasik muhafazakârlık yönetim biçimi olarak aristokrasiyi savunuyor, yönetimi olgusunu ehliyet ile ilişkilendiriyordu (Köni ve Torun, 2013: 189). Ancak muhafazakârlığın başlangıçtaki bu eğilimini modernleşmenin yıkıcı tabiatına, toplumsal ve siyasal kodları tahrip eden doğasına bir itiraz olarak okumak gerekir. Nitekim 2. Dünya Savaşı sonrasında muhafazakârlığın serbest piyasa, katılımcılık, bireycilik gibi kavramlarla şu ya da bu şekilde çeşitli kombinasyonlar ürettiği görülmektedir. Örneğin yeni muhafazakarlar serbest piyasa, bireysel girişimcilik, demokrasinin yayılması gibi kavramları paradigmaya dahil etmiştir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde komünist rejimlerin yıkıcı, bürokratik kasta dayanan, totaliter, “ahlaken yozlaşmış” ve dolayısıyla da “kötü” içeriğine karşı “ahlakça daha üstün olan”, insanlık özgürlük arzularını sağlayan dolayısıyla da “iyi” olan demokrasinin yükselişi savunulmuştur (Telatar, 2012: 166). Yeni muhafazakarlık modernizmle yeni ekonomik ve toplumsal bağlamla uyumludur. Değişimi yadsımaz, piyasa ekonomisi, liberalizm, teknoloji, teknik akıl ile uyumludur. Gelenek, otorite, din, kültür, tarih önemli kodlar olarak sahiplenilmekle birlikte liberal toplumun değerleriyle de barışılmıştır.

Muhafazakâr toplum düşüncesinin çekirdeğini oluşturan temel kavramlardan biri ailedir. Modernist teorilerin “tutarlı özne” arayışının tersine muhafazakarlar bireyin doğasının çok boyutluluğunu ve kestirilemezliğini kabul eder. Özne modernitenin keskin tabiatı karşısında savunmasız, aciz ve savrulmaya mütemayildir. Dolayısıyla bireyin korunması onun toplumsallaşması ile mümkündür, bu toplumsallaş-

mayı değer aktarımı yoluyla kuran ve yeniden üreten temel kurum ise ailedir. Toplum büyük bir aile olarak tasaavur edilmiştir. Aile ise bireyin başlıca sığınağı, toplumla birey arasında sağlıklı ilişki kurulmasını sağlayan temel dinamodur. Bu bağlamda birey toplumsal bir varlıktır, toplumsal değerlerin yeniden üretilerek aktarımını sağlayan temel kurumlardan birisi de ailedir. Muhafazakarlık; modernist bakış açısının ürettiği, dört başı mamur, rasyonel, tarihsiz ve bağlamsız atomize birey algısını tersine çevirir. Temel özgürlükler dokunulmaz kabul edilmekle birlikte, aşırı özgürlük, yani başkasının alanını ihlal eden özgürlük anlayışı muhafazakâr yaklaşımın kabul ettiği bir olgu değildir. Özgürlüğün somutluğu sadece yasal-siyasal yani rasyonel normlarla hissedilmez, aynı zamanda gelenek, görenek, ahlak, din gibi kavramlarda özgürlük alanının tarifi açısından belirleyicidir (Akdoğan, 2003: 46-47). Gerçek özgürlük bireyin gerçek kapasitesini ortaya çıkaran bir toplumsallıkla mümkündür. Burke, Maistre, Bonald vb. gibi muhafazakar düşünürler, moderniteyi geleneksel olandan mutlak bir kopuş yaratan yıkıcı bir süreç olarak tasvir ederler. Özgürlük adı altında birey toplumdaki koparılmış, yalıtılmıştır. Mutlak idrak sahibi bireyin her şeye muktedir olduğu zannı yaratılmış, soyut akla duyulan katıksız güven aşırılığa kaçmıştır. Devrimin yarattığı bireycilik kural tanımayan bir bireyciliktir. (Duman, 2012: 45). Akıl, beden ve ruh ayrıştırılmış, akıl bu hiyerarşinin en üstünde konumlandırılmıştır, muhafazakarlık ise insanı bütüncül doğası içinde algılayan ve kabul eden bir yaklaşıma sahiptir. Saf akıl bireyi doğru yola ulaştırmak açısından yeterli değildir. Birey kutsal bir şemsiyenin altına girmeli, geleneğin gücüne dayanmalı ve aileye güvenmelidir. Aile sadece toplumsal değerlerin taşıyıcısı değildir aynı zamanda geleneksel yapıların bireye aktarımını sağlayan geçmiş ve şimdi arasındaki köprüdür (Duman, 2012: 45).

Muhafazakarlığın sahiplendiği değerler bağlamında bir sınıflandırmaya gittiğimizde: sınırlı insan ve iktidar vurgusu, değişime yönelik temkin, otoriteye verilen önem, organik toplum, kültürel rölativizm, denge, çoğulculuk, topluma doğal olmayan yollarla empoze edilen üsttenci reflekslerle çatışma, toplumsal uyum ve bağ yaratıcı bir faktör olarak dine, tarihe ve kadim yapılara başvurulması, ekonomik ve politik alana ahlakın dahil edilmesi, aileye verilen önem gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Yalçın Akdoğan’ın muhafazakâr çiz-

ğinin parametrelerine dair çizdiği çerçeve kavramsal netleşmeye katkı sunmaktadır: 1) Devrimci dönüşüme karşı evrimci ve tedrici gelişim 2) Siyasetin bir uzlaşma alanı olarak görülmesi. 3) Siyasal otoritenin, toplumsal irade ve değerlere göre işlemesi 4) Siyasal iktidarın belirli bir zümrenin tekelinde olmaması 5) Hukuk devleti yaklaşımını benimsemek, dogmatizmden kaçınmak 6) Birey ve toplumu sağlıklı bir şekilde, bir arada tutabilmek 7) Katılımcı demokrasiye vurgu yapmak 8) Ailenin korunması 9) Radikalizm yerine ılımlılığın tesisi 10) İdealizm ve realizm arasında denge kurmak, toplum mühendisliğini reddetmek (Akdoğan, 2003: 6-12).

III. Türkiye’de Muhafazakârlığın Gelişimi

Türk muhafazakarlığının düşünsel temelleri Osmanlı’da aramak mümkündür. Nitekim Örneğin Koçi Bey Risalesi işlerin iyiye gitmediğine işaret etmekte ve çözüm olarak “kökene dönüş”ü vurgulamaktadır. Osmanlı yapısı içinde temel vurgulardan birisi de gelenekçiliktir, İslahat layihalarının ilerleme fikrini şiar edinmesi ancak 19. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir, ondan önce ıslahat fikrinin temeli “kökene dönüş”tür. (Mardin, 1985: 618). Bu yaklaşım İslam’ın varlığa yaklaşımı ile de ilgilidir. Kelamcılara göre varlığın özünde değişmeyen sabit kalan tözsel (cevheri) ve aynı zamanda arızı (varlığa dışarıdan gelen), yani değişebilir ve süreksiz yönler bulunmaktadır. Varlığa içkin olan bu cevheri yön bizzat Allah’ın iradesini yansıtmaktadır. Arazların birinin diğerine baskın çıkarak yer değiştirmesi ile birlikte dönüşüm yani oluş gerçekleşmektedir. Osmanlı döneminde ıslahatın temel fikri arazlardan olabildiğince uzaklaşarak, kökene dönmek ve özsel (ilahi) olana yaklaşabilmektir. (Simirnov, 2010: 280). Ahmet Çiğdem’e göre; Osmanlı gelenekselci yaklaşımı ile tarihsel sürece karşı dirençli bir idari ve siyasi mekanizma kurmuştu ve bu mekanizma ile “şeyleri oldukları gibi muhafaza etme” başarısını göstermişti (Çiğdem, 2013: 17). Dolayısıyla değişimin yönünü geçmişte değil gelecekte aramak modernleşmeye özgü bir kavramdır. Osmanlı literatürüne de modernleşme ile birlikte girmiştir. Muhafazakârlık yani “muhafaza etme” tasavvuru, kökene özgü değerleri yeni hayata hâkim kılma arzusunun bir yansımasıdır. Ancak muhafazakârlığın modernizmin getirdiği köktenci projeye bir karşı çıkış dolayısıyla da modern bir ideoloji olarak yeniden üretilme-

si bağlamında Fransız ihtilali bir miat kabul edilebilir. Bu bağlamda aynı döneme denk düşen III. Selim ve II.Mahmud’un modernizasyon yolunda attığı köktenci revizyonlar Osmanlı muhafazakar düşüncesini besleyen nesnel zemini oluşturmuştur. Tanzimat dönemi muhafazakar düşüncesinin en önemli ismi olarak Sait Halim Paşa işaret edilmektedir (Safi, 2007: 114). Sait Halim Paşa, İslam’ı insan fıtratına en uygun din olarak çözüm önerisinin merkezine koymuş, Şeriati insan varoluşunun doğasına en uygun biricik sistem olarak yüceltmıştır. Bununla birlikte, sadece doğal olan kanunlar ile sınırlanabilen bir hürriyet, eşitlik, hâkimiyet gibi modern kavramları din referansı ışığında tartışmıştır (Gündüz, 2010: 145). Batı hayranlığının ve kendi içsel, özgün ve geleneksel dinamiklerini dikkate almadan kendini körü körüne başkasının çerçevesine girmeye zorlamanın, kendi manevi kişiliğinden ve ruhundan vazgeçmek olduğunu ifade etmiştir (Said Halim Paşa, 2012). Sait Halim Paşa’nın fikirlerinin muhafazakarlık kategorisini oluşturan paradigma ile örtüşüp örtüşmediğini ve hangi ve dolayısıyla hangi sınıflandırma içinde ele alınacağını tayin etmek güçtür. Sait Halim Paşa bir devlet ve fikir adamı olarak İslam Dünyası’nın yaşadığı krize getirdiği çözüm önerilerini *Buhranlarımız* isimli eserinde tartışmıştır. Sınıflandırmadaki bu zorluk bu dönemde Osmanlı muhafazakârlığının ideolojik netleşmesini sağlayamamış, İslamcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık gibi kurtuluş ideolojileri ile mesafesini kuramamış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Osmanlı’da ve Türkiye’de muhafazakârlık ideolojik netleşmesine ancak 20. Yüzyılın ikinci yarısından sonra tamamlayabilmiştir.

a) Kemalizm Muhafazakârlık İlişkisi

Cumhuriyet döneminin ideolojisi her ne kadar demokrasiyi kendine şiar etse de dar bir kadronun ürünüydü. Değişim, halka yayılan ve halkın taleplerine göre şekillenen bir sürece göre inşa edilmemiş, bizzat bürokratik elit tarafından halka uygun bir elbise biçilmişti. Ahmet Yaşar Ocak’a göre Türkiye’de Tek Parti ile özdeşleşen modernist dönüşümü yalnız radikal bir kültür değişimini değil, aynı zamanda radikal bir siyasal rejim ve sistem değişikliğini gündeme getirdi. İslam’ la adeta özdeşleşmiş Osmanlı devleti yerini milliyetçi radikal bir laisizm temelinde Batılılaşmaya öykünen milli bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti’ne bıraktı (Ocak, 2009: 117). Murat Belge’nin deyişiyle “Cumhuriyet dö-

nemi bir çeşit –proleter/komünist olmayan- ‘sürekli devrim’ programı” yürürlüğe koydu (Belge, 2013: 99). Bu baskın toplumsal mühendislik tüm alana sirayet ettiği gibi muhafazakâr düşünceye de nüfuz etmiştir. Türk muhafazakâr düşüncesi Kemalizm’e tepki olarak ortaya çıkmasına rağmen, modernleşmenin oluşturduğu zeminden beslenmiş, onu içselleştirmiş ve meşruiyetini onun varlığı üzerinden inşa etmiştir, dolayısıyla da Türk modernleşmesinden ayrışamamış ve ona cepheden bir eleştiri getirememiştir (Aktaşlı, 2011: 149-151). Örneğin Peyami Safa’ya göre; Atatürk inkılaplarının Doğu-Batı sentezini gerçekleştiren, skolastik düşünceyi aşmış bir dindarlık, ırkçılıktan arınmış bir milliyetçilik ile uzlaşan toplumsal bir programı mevcuttur (Safa’dan aktaran Akkaş, 2001: 35). Ahmet Ağaoğlu, milleti bireylerden değil, onları temsil eden entelektüel zümreden mürekkep saymaktaydı (Ağaoğlu’ndan aktaran Akkaş, 2001: 36). İsmail Hakkı Baltacıoğlu Kemalizm’in ananeci olduğunu iddia etmekteydi (Baltacıoğlu’ndan aktaran Akkaş, 2001: 35).

Cumhuriyet muhafazakârlarının Kemalist modernleşme ile kurduğu canlı bir ilişkiden ve bu bağlamdan kopamamasından bahsedilebilirse de Kant’çı, pozitivist, ilerlemeci aydınlanma fikrine eleştirel yaklaştığı ve Türk inkılabını bir çeşit geç aydınlanma olarak tasavvur etmekten kaçındığı söylenebilir. Peyami Safa, Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahmet Ağaoğlu gibi cumhuriyetçi muhafazakârlar felsefi derinliklerini pozitivist ve akılcı felsefeye yaptıkları eleştiriler sayesinde sağlamış, dönemin baskın Kemalizm anlayışının biçimci temelini eleştirmişlerdir. Onlara göre Kemalist modernlik Batı içinde isyankâr bir akım olan ve Fransa ve Almaya’da zihincilik karşıtı bir zeminde ilerleyerek ruhçu ve romantik bir yönelim ihtiva eden gelenekle bağlantılıdır bu yönüyle de “fikre dayalı aksiyon siyaseti”nin bir parçası değildir (İrem, 2013: 109). Cumhuriyetçi muhafazakârların bu ruhçu romantik ve ananeyi temel bir motif olarak önceleyen tavırları, sadece sosyalist ve liberallerin değil aynı zamanda CHP içinde etkili olan pozitivist-hümanist eğilimli aydın gruplarından da büyük tepki almıştır. Bu dönemde muhafazakârlığın sistemle dışsallık kurmasının ve ona cepheden eleştiri getirmesinin koşulları yoktur, dolayısıyla sisteme yönelik itirazlarını verili paradigmanın sınırlarını fazlaca zorlamadan gerçekleştirebilmişlerdir. . Nitekim 1950’lerden sonra yani siyasi muhafazakârlık iktidarda olduğunda dahi düşünce üretirken bağlamın

verdiği bu sınırlılıktan kurtulamamıştır. Bu dönemde muhafazakârlığın en temel entelektüel mecrası Türk Düşünce Dergisi olmuştur, bu dergi çevresinde Mustafa Şekip Tunç, Hilmi Ziya Ülken, İsmail Hakkı Baltacıoğlu Peyami Safa gibi muhafazakâr düşünürler toplanmıştır. Türk Düşünce dergisinin muhafazakârlığının üzerinde yükseldiği sentez inkılaplar ile geçmiş, Doğu ile Batı, madde mana gibi ikiliklerden Türkiye’nin tarih ve coğrafya durumuna uygun bir sentez yaratmak olarak özetlenmiştir (Yılmaz, 2013: 219). Cumhuriyet devrimi tarihselliğin doğal bir sonucu olarak yorumlanıyordu, Batı medeniyetinin ve modernleşmenin dışında kalmak tarih dışı olmak demektir. Yanlış olan modern batı değerlerini benimsemek değil, bunu yaparken tarihsel ve kültürel değerleri dışlamaktır (Mert, 2013: 316).

b) Demokrat Parti ve Muhafazakârlık

Çok partili hayata geçişle birlikte muhafazakârlığın siyasal alanı belirleyen bir motif olarak ön plana çıktığını görüyoruz. Ancak bu dönemde de muhafazakârlık modernleşmenin gerisinde kalmış ve ona yönelik derinlikli ve çok boyutlu bir eleştiri getirememiştir, muhafazakarlığın politik netleşmesi onun modernleşme ile geliştireceği dışsallıkla ilgilidir. Çok partili dönemde de Kemalist modernleşmenin süregelen devrimlerine yönelik ontolojik bir itirazı karşılayabilecek bir bağlam üretilmemiştir. Bekir Berat Özipek’e göre Tek Parti döneminin ardından gelen ve Kemalist radikalizmin törpülenmesi çabalarına sahne olan Menderes ve Özal dönemleri muhafazakarlığın en duyarlı olduğu kurum ve değerleri tasfiye eden hukuki ve siyasi yapı üzerinde gerçek bir restorasyon gerçekleştirememiştir. Örneğin muhafazakârların çok önemli bir kurum olarak işlev attığı dinin devlet eliyle biçimlendirilmesini vurgulayan hukuki yapı, toplumun devlet eliyle laikleşmesini amaçlayan eğitim sistemi 1930’lu yıllardaki ana çerçevenin belirleniminde kalmıştır. Aynı şekilde muhafazakâr düşünce sisteminin çekirdeğini oluşturan aileye yönelik mevzuattaki müdahaleci (imam nikâhının yasaklanması gibi) düzenlemelerde revizyona gidilmemiştir (Özipek, 2013: 81). Dolayısıyla muhafazakâr düşüncenin hareket alanı modernleşmeci tasavvur ile daraltılarak, çok kısıtlı bir çerçeve içinde hareket etmesine izin verilmiştir. Buna rağmen Demokrat Parti’nin o döneme kadar baskı altında tutulan muhafazakâr siyasete belirli ölçüde bir alan

tanıdığı gerçeği yadsınamaz. Yılmaz Bingöl ve Şener Akgün'e göre "DP bir anlamda baskı altında tutulan muhafazakârların yeniden filizlenip siyasal arenada söz hakkı taleplerini dillendirdikleri bir siyasal ortamı oluşturur. Bu bakımdan kendisinden sonra gelecek Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Refah Partisi ve AK Parti gibi sağ-muhafazakar partilere iktidarın yolunu açacak süreç DP ile başlar" (Bingöl ve Akgün, 2005: 9). Parti'nin muhafazakarlığının sınırlarını tartmak bağlamında onun dinle kurduğu ilişkiyi kavramak önemlidir. Çok partili döneme geçişin öncesinde din modernist projenin bir çeşit tabusuydu, ancak çok partili döneme geçişin yarattığı ılımlılık atmosferi içinde, din siyasal düzeyde de etkisi bir ölçüde kabul edilen bir olgu olarak ele alındı. Menderes söylemini halkın en ihtiyaç duyduğu noktadan "millet egemenliği" ve "din özgürlüğü" nün temel bir insan hakkı olduğu üzerinden kurgulamaktaydı. Bu söylem aynı zamanda Türkiye'de yerleşmekte olan yeni bir iktisadi politikanın yani liberalleşmenin getirdiği "demokratikleşme" rüzgarları ile de paraleldi. Demokrat Parti'nin muhafazakârlığı hiçbir zaman laikliği kategorik olarak reddetmek noktasına varmamıştır (Köktaş, 1997: 194). Yine aynı şekilde Demokrat Parti'nin dine yaklaşımı liberal politikaların hayata geçirilmesi konusunda önemli bir dayanak teşkil ediyor, "batıyla bütünleşme" çabasına hizmet ediyordu. Dolayısıyla sisteme içeriden ve olabildiğince ölçülü bir itiraz gerçekleştirilebilmişti, Kemalist modernleşmenin projesinin çerçevesi belirli bir ölçüde esnetilmeye çalışılıyordu. Nuray Mert'e göre DP çevresinde oluşan siyasal söylem cumhuriyet devrimine karşı tepkilerini ancak örtük bir şekilde ifade edebiliyordu. En temel eleştiri cumhuriyetin seküler ve batıcı bir modernleşme projesi olması, dini kültürler barışık olmamasıydı. DP çatısı altında toplanan muhalefetin temel saiki modernleşme ve uluslaşma projesi ile dini kültürü ve yerel değerleri barıştırmaya çalışmak oldu (Mert, 2013: 315). Menderes daha en başından verili laiklik anlayışından kopmadan, daha muhafazakâr bir söylemin temsilciliğini yapmıştır. İktidarı sürecinde Demokrat Parti hep Amerika ve Batı çizgisinde bir kalkınma projesini takip etmiştir. Dolayısıyla klasik muhafazakârlığın sınırlarını aşarak liberal bir muhafazakârlık eksenini ürettiği söylenebilir.

c) 1980’ler ve Muhafazakârlığın Yükselişi

1970’li yılların ardından liberalizm; din, gelenek, aile gibi kadim kurumlarla sentezlenerek liberal muhafazakârlık eksenine kaymıştır. Liberalizmin sınırlı devlet ve piyasa vurgusu ile muhafazakârlığın sosyal ve siyasal düzenine yaptığı vurgu melezlenerek “yeni sağ” adı altında kategorileştiren liberal muhafazakar çizgiyi oluşturmuştur. 1970’li yılların sonunca İngiltere’de Thatcher, Amerika’da Reagan döneminde hayata geçirilen muhafazakâr söylemle harmanlanmış neo liberal politikalar, yeni sağ yönelimin ana merkezini oluşturmuştur. Yeni Sağ politikaları besleyen en temel kuramsal çerçeve yeni muhafazakârlık olmuştur. Burada sorulması gereken asıl soru muhafazakârların yeni olarak neyi önerdiği. Yeni muhafazakârlık kapitalizmle, modernizmle, demokrasiyle ve piyasa ekonomisi gibi kavramlarla barışmıştır dolayısıyla güvencelenmek isteyen gelenek, din, otorite ve aile gibi kavramlarla muhafaza edilmeye çalışılan liberal toplumdur (Erler, 2007: 127). Klasik muhafazakârlıkta modernleşme karşısında, gelenek, görenek, din, aile gibi kurumlara sarılırken, artık anti-komünizm karşısında, demokrasi devletçilik karşısında serbest piyasa desteklenmektedir. Yeni muhafazakarlık sosyal devlet modelinden uzaklaşarak devletin müdahale alanını daraltan, sermayenin önünü açan yeni liberal yaklaşım tarafından araçsallaştırılmıştır. Dolayısıyla bu yeni biçimle muhafazakârlık ve liberalizm arasında karşılıklı paslaşmadan ve muhafazakar düşüncenin başlangıç dinamiğini oluşturan tarafsızlığından uzaklaştırılmasından bahsedilebilir. Yeni muhafazakârlık sistemi içselleştirmiş, onun değerleri ile hemhal olmuş, başlangıçtaki çıkış dinamiğini belirleyen temkinlilik ve eleştirelilikten önemli ölçüde arınmıştır. Bundan böyle muhafaza edilmeye çalışılan Amerika’nın kendini bekçisi olarak ilan ettiği demokratik değerler, özgürlükler ve liberal ekonomi olacaktır. Arıca Amerikan yeni muhafazakârlarının “Amerikan değerlerini karşı kültür”den koruma söylemi ırkçı imalar taşımakta, muhafazakarlığın organik toplum idealiyle asla örtüşmemektedir. Bütün bunlara rağmen yeni sağın sınırlı ve etkin devlet, demokrasi ve hürriyet kavramlarında anayasacılığın devletçiliğin önüne geçilmesi (Safi, 2007: 261), küçültülen ve üretken hale getirilen devlet, sivil toplumun geliştirilmesi gibi önemli değerleri tartışmaya açması örneğin Türkiye’de İslamcı/muhafazakarların bu kav-

ramlar üzerine yeniden düşünmesinin, mesafesini tartmasının özgün bir üretim –muhafazakarlık biçimi- ortaya koymasının yolunu açmıştır.

Türkiye’de yeni sağ politikalar Turgut Özal döneminde hayata geçirilmiştir. Turgut Özal dönemi toplumsal ve siyasal anlamda pek çok değişimin ardı ardına yaşandığı yıllardır. Özal dönemi “büyük teori”lerin ve mutlak karşıtlık ekseninde ilerleyen siyasi kutuplaşmanın büyük ölçüde parçalandığı bir dönemdir. “1980’lerde merkez artık Kemalist türdeşliğini tamamen yitirmiş, merkeze Kemalizme olan bağlılığı son derece şüphe götürecek çok sayıda grup dahil olmuştur. Özellikle üst düzey kamu bürokrasisinde rol alanların üstlediği yükselme çizgisi milliyetçi/ırkçı ya da islamcı/muhafazakar , veya kısaca non-Kemalist bir çizgi olabilmıştır” (Kalaycıoğlu, 2000: 403). Özal’ın düşüncesi liberal ekonomik politikayı muhafazakar/İslamcı bakış açısıyla harmanlayan bir bileşkeye sahiptir. Nitekim I. Özal Hükümeti programında “Hükümetimiz milliyetçi, muhafazakar, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan hükümettir” denmekteydi. Hükümetin muhafazakarlık anlayışı; milli, manevi ve ahlaki değerlere, kültüre tarihe, örf, adet ve geleneklere bağlılığın bir ifadesi olarak tanımlanmakta; İyi olanın, güzel olanın, kıymetli olanın muhafazasının esas alındığı vurgulanmaktadır. Asla tutucu, mutaassıp ve yeniliklere kapalı olmayan, aksine, ilerlemeye açık medeni, müreffeh, büyük ve kudretli bir Türkiye hedeflendiği belirtilmektedir. Türkiye’yi, yepyeni, kavgasız, ileri ve modern bir ülke haline getirmeye azmedildiği ifade edilmektedir.¹ Özal dini politikasında önemli bir motif olarak kullanmış, “consensus”u ön plana çıkaran politik çizgi kurmuştur bu vesile ile çağdaş İslamcılığın gelişimine büyük katkı sunmuştur. Ayrıca “Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kurulu” ve “Aile Araştırma Kurumu” ile muhafazakarlığın kurumsallaştıran, “Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu” gibi muhafazakar yönü ağır basan liberal politikalar uygulamıştır (Doğan, 2003: 55). Özal devletçiliğe şiddetle karşıdır dolayısıyla “millet devlet içindir” yerine “devlet millet içindir” anlayışını merkeze alarak devlet geleneğinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır, devletin geleneksel patriarkal devlet anlayışı yerine bireysel kimliği

¹ *Hükümetler ve Programları* (1980-87). Cilt 3, Dağlı Nurhan ve Aktürk Belma (Haz.), Ankara: TBMM Kütüphane Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayınları, s.30

merkeze koyan bir yaklaşım benimsemiştir (Uluç, 2014: 117). Milli ve manevi değerlere yaptığı vurgu aile kurumunu yüceltilmiş, İslam politikanın önemli bir bileşeni olarak tanımlanmıştır. Din toplumdaki zıtlaşan unsurları dengeleme açısından bir çeşit katalizör işlevi görmüştür. ANAP’ın kurucu kadrosu incelendiğinde sol kesimden, sağ kesime, milliyetçilerden, muhafazakârlara pek çok kesimi bir arada tutmuştur. 80 sonrası belirleyen toplumsal koşullar muhafazakarların yeni dinamiklerle melezlenmiş bir ilişki geliştirmesine, onun reaktif yönünün geri çekilerek bir uzlaşma ideolojisi olarak yeniden üretilmesine sebep olmuştur. Bu bağlam sonrasında muhafazakar siyasetin serpilmesi, daha derinlikli bir siyasi okuma ile daha kapsayıcı bir dil kurmasına giden zemini yaratmıştır. Nitekim Soğuk Savaş sonrası oluşturduğu yeni dinamiklerle 80’lerin muhafazakarlığına bulaşan milliyetçi ton geriletirmiş, kültürel birlik oluşturan değerler üzerinden bütünleşme tasavvuruna gidilmiştir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki 2000’li yıllara kadar muhafazakarlık sistemle dışsallık geliştirememiştir. Tek Parti dönemi boyunca ve hatta belirli bir revizyona uğrasa da çok partili dönemde de Kemalizm’in dilini içselleştirmiş, inkılaplara yönelik özsel bir itiraz ortaya koyamamıştır. Türkiye’de muhafazakarlığa ilişkin bütüncül bir değerlendirmeye gitmek mümkün değildir muhafazakarlığın çok farklı yorum ve veçheleri bulunmaktadır ancak 12 Eylül 1980 darbesine hem Aydınlar Ocağı’nın hem de dönemin milliyetçi muhafazakar entelijansiyanın en önemli yayın organlarından birisi olan Tercüman gazetesinde darbeyi sahiplenen ancak onun “tarafsız” görünümünü eleştiren bir tutum takınmıştır. Söz gelimi Tercüman’ın popüler anti-komünist köşe yazarı Ahmet Kabaklı “muhturanın muhatabını bulduğu”, demokrasi ve hürriyetten millet ve devletin tehlikeye düştüğü zamanlarda taviz verilebileceğini söylüyor, orduya sadakat her fırsatta vurgulanıyordu. (Taşkın, 2007: 249). Bu yaklaşım muhafazakarlığın devletin konumunu “ahenk sağlayıcı” bir pozisyona geriletken yaklaşımından ve toplumlara yönelik doğal olmayan müdahalelere, toplumsal mühendislik girişimlerine yönelik katıksız itirazından şüphesiz çok uzaktadır. Muhafazakarlığın ontolojik değer yargıları ile örtüşen üzerine yeniden düşünülmüş, bağımsız bir entelektüel ve politik alan açabilmesi ancak 2000’lerden sonra mümkün olabilmektedir.

IV. AK Parti ve Muhafazakâr Değerlerin Politik Alanda Yeniden Üretilmesi

AK Parti muhafazakâr demokrat bir kimlikle, merkez sağı toparlayan bir çevre partisi olarak Türk siyasi hayatına girmiştir. Merkezi çevre unsurları kapsayacak şekilde dönüştürmeyi başarmış, iktidardaki varlığıyla merkeze, ruhuyla ise çevreye dahil olmuştur (Vergin, 2007: 74). AK Parti'nin benimsediği yeni söylem "muhafazakâr demokratlık"tır. Ancak bu kavrama yönelik AK Parti temsilci ve yöneticilerinin teorik derinleşmeleri sonucu varılan bir yoldan ziyade, zorunlu bir manevra olarak da okunabilir. Bu daha ziyade "Milli Görüş kimliği yerine ikame edilebilecek daha sorunsuz ve meşru bir kimlik arayışı"nın tezahürüdür. Muhafazakâr demokrasi, Milli Görüş'ün katı yapısını esneterek, İslamcı yerine, dindar ama daha demokrat ve uzlaşmacı bir kimlik benimseyecektir (Safi, 2007: 293-294). AK Parti'nin "muhafazakâr demokrat" siyasi kimliği bir zorunluluk ekseninde varlığının bekasını koruma edimi olarak içselleştirmiş olsa da cumhuriyet tarihinde muhafazakarlığın ürettiği değerlerle en doğrusal ilişkiyi kurmuş siyasi harekettir. Onun kendinden önceki muhafazakâr siyasi hareketlerden ayıran en temel fark devlet ve toplum arasındaki ilişkilere yaklaşımı olmuştur. Nitekim muhafazakârlığın toplum tahayyülü olan hegemonik değil, yatay ilişkilerin hâkim olduğu parçalar arasındaki koordinasyon ve uyumun, yani karşılıklı bağımlılık ve uyum gibi kavramların ön plana çıktığı ve bütün bu parçalardan çok sesli bir koro ve ortak bir müziğin ortaya çıktığı bir anlayış AK Parti tarafından içselleştirilmiştir. Türk modernleşmesinin üzerine kurulu olduğu merkez-çevre çatışması bağlamında baktığımızda AK Parti'nin sünni gelenekle devleti barıştırdığını söylemek mümkündür. Kemalist seçkinlerin temsilciliğini üstlendiği Batılı değerler, bugün çevrenin partisi olan AK Parti tarafından, kültüre, öze ve değerlere dayalı unsurlar da dahil edilerek derinleştirilmektedir. Yılmaz Bingöl ve Mustafa Çolak'ın da vurguladığı gibi Batılı değerlerinin yeni kodlarla üretimi merkezi oluşturan seçkinlerce değil, İslamcı-muhafazakârlarca gerçekleştirilmiştir. Geleneksel kanının aksine demokratik değerler "çevre" tarafından daha ileri bir şekilde yeniden üretilerek, egemen, baskıcı devlet modelinden kurtulma yolunda çok önemli adımlar atılmıştır (Bingöl ve Çolak, 2010: 105).

İlerleme söylemini sahiplenen merkez, arkaik bir konum almış, küreselleşen dünyanın getirdiği sorgulamaları içselleştirmek ve onu kendine özgü motiflerle harmanlayarak demokratikleşmeyi daha ileri bir aşamaya taşımak “çevre”ye düşmüştür. Başbakan R. Tayyip Erdoğan; “Bugüne kadar devletin yüce menfaatleri adına talepleri ertelenen toplumun her alanda güçlenmesini ‘milletin yüce menfaatleri’nin devletin menfaatleriyle asla çakışmadığını göstermek boynumuzun borcudur” demiştir (TBMM,21 Ocak 2003). “Bizim dönemimizde devletle toplum arasındaki makas açılmasın, aksine kapansın” (TBMM, 28 Ocak 2003) demektir. AK Parti geleneksel devlet çizgisi anlayışında bir kırılmayı temsil etmektedir. Sahiplendiği ilkeler Avrupa Birliği ve küreselleşme ile uyum bağlamında insan hakları ve demokrasiyi yüceltmek, topluma dair manevi değerleri önemsemek, merkezîyetçi devlet yapısının zaaflarından sıyrılmak, sivil yönetim, Türkiye’nin jeopolitik konumundan faydalanarak onu daha ileriye taşımak, inanç özgürlüğü ve kişilerin kendilerini inançlarına uygun bir şekilde ifade edebilmeleri, bu yönde kısıtlamaların kaldırılması olarak sayılabilir. AK Parti ve Başbakan R. Tayyip Erdoğan bu yönüyle dış dünyanın talepleri ve toplumun içsel hassasiyetlerini hesaba katan, çağın ihtiyaçlarına uygun pragmatik bir yönetim tarzını temsil etmektedir.

Muhafazakâr anlayışın toplumu farklılıkları kucaklayan organik bir bütün olarak gören, doğal olan bütün kategorileri aşkın bir boyutun tezahürü olarak algılayan, toplumları ruhu sembolleri ve gelenekleri ile kavrayan bakışı AK Parti’nin etnik ve kültürel yaklaşımıyla tamamen uyumludur. AK Parti döneminde 80’lerin politik atmosferini ve muhafazakâr üretimini belirleyen milliyetçi yönelim daha farklı bir yoruma dönüşmüştür, aynı fark cumhuriyet modernleşmesini kavrayış biçiminde de kendisini göstermiştir. AK Parti’nin kimlik siyaseti “Türk demokrasisini normalleştirme” perspektifi üzerine kurulmuştur ve üç tane kırmızı çizgisi bulunmaktadır: Dinsel, bölgesel ve etnik milliyetçilik. AK Parti’nin kültürel kimliğe, aidiyete dayalı kimlik taleplerini bütünleşme projesinin bir bileşeni olarak önemseydiği söylenebilir. Bu vurgu hem Başbakan R. Tayyip Erdoğan’ın hem AK Partililerin konuşmalarında sıklıkla ortaya konulmaktadır. Örneğin Başbakan R. Tayyip Erdoğan, 61. Hükümet Programında “Medeniyet değerlerimize yakışmayan bir şekilde, belirli dönemlerde yapılmış yanlışları birer birer or-

tadan kaldırıyor ve ülkemizi normalleştiriyoruz. Her kimliğin kendisini rahatça ifade edebildiği ve geliştirdiği bir ortamda, ayrıştırıcı kimlik siyaseti yapmadan, kimliklere saygı duyan birlikteliği esas alıyoruz. İktidarlarımız döneminde ret ve inkâr politikalarını sona erdirdik; tüm asimilasyon politikalarını tamamen bitirmeye kararlıyız. Hiçbir insanımızın kendisini dışlanmış veya ikinci sınıf hissetmediği, kapsayıcı ve evrensel değerlere dayalı bir vatandaşlık anlayışı içerisinde birliğimizi ve bütünlüğümüzü pekiştiriyoruz” demiştir (61. Hükümet Programı). Parti programında kültürel farklara zenginlik olarak yaklaşıldığı, Türkçe dışındaki dillerde yayın dahil kültürel faaliyetlerin yapılması bütünlleştirici bir unsur olarak tanımlanmaktadır. Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin geri kalmışlığının genel bir demokratikleşme projesi içinde çözülmesi hedeflenmektedir. Bu yaklaşım muhafazakâr toplum tahayyülü ile örtüşmektedir. AK Parti'nin söyleminin uzlaşa, geleneğe, tarihe yaslanmak, bu toprağın ihtiyaç, mit ve değerlerinin yarattığı bütünlüğe vurgu yapmak üzerine kurulduğu söylenebilir. Parti programında, dayatmacı, buyurgan, tektipçi, toplum mühendisliğine dayalı yaklaşımlar sağlıklı demokratik sistemin önündeki engeller olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda AK Parti tam bir çevre partisi görüntüsü çizmekte, tek parti dönemi zihniyetini taşıyan merkezin dayattığı “ideal vatandaş” söylemine karşı durmaktadır. AK Parti farklı grupları siyasi çeperine dâhil etmekte, merkez sağda, muhafazakâr teorileri benimseyen ama kimi liberal söylemleri de bünyesinde barındıran bir görünüm arz etmektedir (Komsuoğlu ve Eskisar, 2009: 35).

AK Parti meclis konuşmaları incelendiğinde partinin çoğulculuk, çok kültürlülük, toplumculuk gibi vurguları çoklukla kullandığı, toplumsal değerleri, gelenekleri, tarihi, dini temel bir unsur kabul ederek “muhafaza etmek” istediği görülmektedir. Başbakan R. Tayyip Erdoğan ilk hükümet programında AK Parti'nin Muhafazakâr Demokrat kimliğinin, kendi düşünce geleneğini de referans alan, hem yerel hem evrensel kodları yeniden üreten bir boyut taşıdığını ifade etmektedir. Yeni muhafazakâr çizgi muhafazakâr geleneğin kodlarına uygun ancak yaşanan coğrafyanın geleneğine de yaslanan bir boyut içerecektir. Bu muhafazakâr kimlik, verili bir yapı ödünç alınarak değil, özgün dinamikler ve geleneksel kodlar dikkate alınarak üretilecektir (I. Erdoğan Hükümeti Programı). AK Partinin 2002, 2007, 2011 Seçim beyanname-

leri, parti lideri Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın sayısız demeçleri demokrasi, insan hakları, çoğulculuk, hoşgörü, farklılıklara, evrensel değerlere saygı vurgusu içermekte yani demokrat bir görünüm ihtiva etmektedir (Özbudun ve Hale, 2010: 57). Parti programında, AK Parti’nin “Evrensel ölçülerde hak ve özgürlüklere dayalı bir anlayışı tüm alanlara” yayacağı ifade edilmektedir. “Partimiz Türkiye Cumhuriyeti’nin birlik ve bütünlüğünün, laik, demokratik, sosyal hukuk devletinin, sivilleşmenin, demokratikleşmenin, inanç özgürlüğünün ve fırsat eşitliğinin esas kabul edildiği bir zemindir” denmektedir. AK Parti hem “muhafaza eden” hem de dönüştüren, bir politika benimsemiştir.

AK Parti’nin muhafazakâr demokrat çizgisinin Özal dönemi ANAP ve Menderes dönemi Demokrat Parti geleneği ile eklemlenen boyutu “dünyayla entegrasyonu hızlandırma” çabasıdır. Nitekim Yalçın Akdoğan, Cumhuriyeti çağdaş ve evrensel standartlara kavuşturabilmek için dünyayla entegrasyonu hızlandırmayı amaçlayan Menderes, Özal ve Erdoğan’ı ikinci modernleşme dalgasının mimarları olarak değerlendirmektedir (Akdoğan, 2010: 8). Özal döneminde İslam politikanın önemli bir bileşenidir, Menderes döneminde ise laikçi sekülerist devlet politikasına koşullar el verdiğince eleştiri getirilmiş, itiraz edilebilmiştir. AK Parti’nin toplumsal bütünleşmenin temel harcı olarak İslam’ı işaret etmesi dinle kurulan ilişkiye farklı bir boyut getirmektedir. Bunun sebebi AK Parti’nin Milli Görüş hareketi içinden doğması olarak değerlendirilebilir. Geldiği gelenekten farklı bir siyaset tarzı kursa da neşet ettiği ortamın izlerini taşımaktadır. Ancak AK Parti iktidarının başlangıç dönemini belirleyen bu “ılımlılaştırma gereği” giderek dönüşmeye parti iktidarını sağlamlaştırdıkça ve vesayetçi güçlerle mücadelede başarı kazandıkça dini söylem daha net bir şekilde ortaya konulmaya başlanmıştır. AB ile bütünleşme, küreselleşme, demokratikleşme, evrensel değerler gibi söylemleri ön plana çıkaran AK Parti politikaları Batıyla bütünleşme ile İslami kimliği koruma arasında seyreden antagonist çatışmayı sonlandırmış, iki unsuru aynı şemsiye altında birleştirmiştir. AK Parti’nin küreselleşme ve Avrupa Birliği konusundaki tavrı geleneksel İslamcılıktan çok farklı bir yönelim ve bir çeşit “yeniden düşünme”yi yansıtmıştır (Dağı, 2010: 125). Başbakan R. Tayyip Erdoğan 2003 yılında yaptığı ilk grup toplantısında “Muhafazakâr demokrat çizginin muhafazakârlığın genlerine ve tarihi kodlarına uygun şekilde

ama siyaset yaptığımız coğrafyanın toplumsal ve kültürel geleneklerine yaslanarak ortaya konması Türk siyasetine yeni bir soluk getirecektir” demiştir (I. Erdoğan Hükümeti Programı). Şüphesiz bu coğrafyanın genleri ve tarihinde bulunan en kapsayıcı unsur dindir. AK Parti iktidarı dinin birleştirici, bütünleştirici yönünü ve toplumsal bileşkenin temel motiflerinden biri olma özelliğini ön plana çıkarmıştır. Topluma ait tözü oluşturan temel unsur olması bağlamında dine hak ettiği saygı verilir, ancak ayrıştırıcı bir siyasi unsura dönüştürülmez. Nitekim Norman Barry muhafazakârlığın dine atfettiği önemi şöyle tanımlamaktadır: “Modern dünyada muhafazakârlık laiklikle (sekülerlikle) ilişkilendirilmiştir ve bir yandan insanların ahlaki hayatlarında dinsel duyguların önemini hiçbir şekilde küçümsemezken, dinin devletten ayrılmasının gerekliliğini sıkı bir şekilde vurgular. Sosyal stabiliteyi her şeyin üstünde tutan muhafazakâr, tartışmalı konuların, dinin politik aktivitede esas odak olmasını istemez” (Barry, 2004: 35). AK Parti’nin dine yaklaşımı bu çerçeveye dahil edilebilir.

AK Parti’nin dinle kurduğu ilişki onun ekonomi politikasını da bir ölçüde belirlemektedir. AK Parti’nin muhafazakâr ekonomi yaklaşımı politik bir esin kaynağı olarak İslam’ı da dikkate almaktadır. Aynı zamanda da bunu küresel bütünleşme ve dış dünyanın gereklilikleri ile harmanlamaktadır (Çizakça, 2004: 107). Kur’an sınıf farklılaşmasından ziyade, orta sınıfı güçlendiren bu yönüyle toplumsal uyum yaratan bir yaklaşıma sahiptir. Bu ilkelerden esinlenerek: 1) Sınıf kavgası reddedilmektedir. 2) İşçi işveren arasındaki uçurumu azaltması bağlamında kar ortaklığı arzu edilir. 3) Özelleştirme, diğer bilinen faydalarının yanında, hisse senedi sahibi bir toplum yaratacağından ve orta sınıfa katkı sunacağından kabul edilir. 4) Finans kesiminde girişim sermaye de hisse senedi sahibi bir toplumu dolayısıyla orta sınıfı destekleyici mahiyettedir. 5) Gelir dağılımı vergilerden ziyade vakıflar yoluyla gerçekleştirilecektir (Çizakça, 2004: 111). Muhafazakarlar hukukun üstünlüğü, özel mülkiyet haklarının korunması, ekonomide istikrar ve dengenin sağlanması, servetin adil bölüşümü gibi unsurları olumlamaktadır. Temel olan toplumsal ve bölgesel eşitsizliklerin mümkün olduğunca azaltıldığı, özel sektörün geliştirildiği, servetin tabana yayıldığı, orta sınıfın güçlendirildiği, istikrarlı büyüme, dengeli bütçe, milli gelirden sistematik artışa dayalı bir ekonomi modelinin ne AK Parti’nin ne de muhafazakârlığın dinamikleri ile ters düşmediğini söylemek mümkündür.

AK Parti muhafazakar geleneğin sahiplendiği temel kurumlardan biri ve toplumun yapı taşı olarak aileyi referans gösterir. Muhafazakâr toplum düşüncesinin çekirdeğini oluşturan temel kavramlardan biri ailedir. Ülkü Doğanay’a göre AK Parti’nin muhafazakârlık anlayışı din, gelenek ve ahlak ekseninde örgütlenmiştir. Muhafazakâr düşünce geleneğin ve toplumsal değerlerin taşıyıcısı olması sebebiyle aileye ve onun korunmasına yönelik politikalara büyük önem atfeder, çünkü ailenin korunması toplumun korunması demektir. Aile kurumunun korunması modernitenin bireye verdiği zararın telafisine, bu yolla istikrarın sağlanmasına hizmet eder (Doğanay, 2007: 72). AK Parti aileyi toplumun temel unsurlarından biri olarak görmekte salt fiziksel bir olgu değil aynı zamanda değer üreticisi ve maneviyatın muhafazasının ve aktarımının gerçekleştiği, fiziken ve ruhen sağlıklı nesillerin yetiştirildiği bir yapı olarak görmektedir. Nitekim AK Parti’nin 2023 Siyasi vizyonu içinde aileyi madden ve manen güçlendirecek, değer aktarımının sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesini sağlayacak hedefler üzerinde durulmaktadır. Vizyonda “Muhafazakâr demokrat bir parti olarak aileye büyük önem veriyoruz. Sosyal politikalarımızın esası, toplumumuzun gücünü oluşturan ve geleceğimizi şekillendiren ailelerimizin korunması, geliştirilmesi ve desteklenmesidir” denmektedir. (AK Parti 2023 Siyasi Vizyonu: 34). AK Parti aileyi “beden ve ruh sağlığı korunan, ahlâkî ve temel değerleri sağlam bireylerden oluşması için en büyük dinamо olarak kabul etmektedir. Bu bağlamda toplumun tüm unsurlarının aile kavramına sahip çıkmasına yönelik bir “farkındalık bilinci” oluşturulacak, aile bütünlüğünü koruyucu politikalar üretilmesi hedeflenmektedir. Bunun bir gereği olarak; evlilik kurumunun güçlendirilmesi, aile bütünlüğünün korunması, aile değerlerimizin canlı tutulması için etkin politikalar geliştirilecektir.” denmektedir. (AK Parti 2023 Siyasi Vizyonu: 35). AK Parti’nin politikası muhafazakâr demokrat siyasetinin bir sonucu olarak aile odaklıdır. Aile bireyin varlığını idame ettirebilmesi, maddi manevi ihtiyaçlarını gidermesi, değer üretimi sürecini yaratması açısından temel bir olgudur. Dolayısıyla bireyselleşmenin getirdiği savrulma karşısında aile kurumu güçlendirilmelidir. Bireyin toplumla kurduğu bağı oluşturan ilk durak olan aile, toplumsal çözülmenin temel kalkanıdır.

V. SONUÇ

Türkiye’de muhafazakâr siyaset ve düşüncenin kendi özsel değerleri ile ilişkisi zaman zaman zayıflamış, çevre değerleri ile irtibatlandırılan muhafazakâr hayat tarzı ve düşünce biçimi merkezin istilasına uğramıştır. Her durumda muhafazakârlık egemen doktrin tarafından istila edilmiş, kimi zaman da araç sallaştırılmış, onun salt uyum yönü ön plana çıkarılmıştır. Ancak muhafazakârlık aynı zamanda eleştirel bir doktrindir, toplumu doğal olmayan müdahalelerden korumayı, her organizmayı kendi gelenek ve tarihinden gelen özgünlüğü içinde kabul etmeyi, tepeden inmece, dayatmacı, toplumsal mühendislik iddiası taşıyan yönelimlerin karşısında durmayı şiar edinmiştir. Muhafazakarlığın onu belirleyen kavramlarla ilişkisi üzerine yeniden düşünme ve bu kavramlarla mesafesini yeniden tayin etme ancak AK Parti iktidarı sürecinde mümkün olabilmiş, bu sayede muhafazakar siyaset kendi bağımsız mecrasını çizebilmiştir. Böylece onu belirleyen özsel değerlerden kopmadan, özgün ve farklı bir yorum üretilebilmiştir. AK Parti’nin siyasi çizgisi muhafazakâr değerler ile çağdaş olan, yerel ile evrensel olan arasında uyum kurma tasavvuruna dayanır. Bu bağlamda cumhuriyetin tek bir kimlik biçimini olumlayan onun dışındaki tüm kültürel kimlik ve taleplere kapalı yapısını dönüştürerek farklılıklara nefes alma alanı açmıştır. Asırlardır ihmal edilen sorunların bir çeşit uzlaşma ve ortak akıl ile çözülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Parti devleti güçlendirme, hem siyasi düşüncede İslami değerleri referans alma, kültürel, simgesel, tarihsel bağları siyasi projenin ve dilin bir unsuru olarak görme, toplumun temelinde aileyi kabul etme, yerelliği yüceltme, toplumu geçmişten geleceğe uzanan organik bir unsur olarak tanımlama, iktidarın sınırlanmasına ve demokratikleşmeye, sivilleşmeye yaptığı vurgu ile yerel değerler ile küresel, uluslararası konjonktürün getirdiği bileşenleri harmanlayan muhafazakarlığın değerleri ile tamamen uyumlu bir siyaset üretmiştir.∇

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Yalçın (2003). *Muhafazakar Demokrasi*, Ankara: AK Parti Yayınları.
AKDOĞAN, Yalçın (2004). *AK Parti ve Muhafazakar Demokrasi*, İstanbul: Alfa Yayınları.

- AKDOĞAN, Yalçın (2010). *Tarihe Düşülen Notlar 17 Aralık AB Zirvesinin Perde Arkası*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- AKINCI, Mehmet (2012). *Türk Muhafazakarlığı: Çok Partili Siyasal Hayattan 12 Eylül’e*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- AKKAŞ, Hasan Hüseyin (2001). Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazakar Siyasi Düşünce, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(2).
- AKKAŞ, Hasan Hüseyin (2009). Türk Modernleşme Tarihinde Muhafazakâr Düşünce, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (28).
- AKTAŞLI, Hasan Ufuk (2011). Türkiye Muhafazakarlığı ve Kemalizm: Diyalektik Bir İlişki, Doğu Batı (Türk Muhafazakarlığının Eleştirisi), 58.
- AKTAY, Yasin (2005). “Müslüman Demokrat Parti Kavramı ve AKP”, Türkiye ve Avrupa’da İslam, Devlet ve Modern Toplum, Ankara: Konrad-Adenaur Stiftung Yay.
- AKTAY, Yasin (2010), *Korku ve İktidar*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- AKTAY, Yasin (2011), *Karizma Zamanları*, İstanbul: Timaş Yayınları
- AKTAY, Yasin (2013). “İslamcılıktaki Muhafazakar Bakiye, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BAĞLI, Mazhar (2013). *Bülbülü Öldürmek Neden Adil Değildir?*, İstanbul: Profil Yayıncılık.
- BARRY, Norman (2004). “Rasyonalizm Muhafazakarlık Demokrasi.” Şu Kitapta: Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu (UMDS). Ankara: AK Parti Yayınları, .
- BELGE, Murat (2013). Muhafazakarlık Üzerine, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BİNGÖL, Yılmaz, AKGÜN Şener (2005/1). Demokratlıktan Muhafazakar Demokratiğe: Demokrat Parti İle Adalet ve Kalkınma Partisinin Karşılaştırmalı Bir Analizi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (9).
- BİNGÖL, Yılmaz ve ÇOLAK Mustafa (2010), Merkez-Çevre Teorisi Hala Türk Siyasetini Açıklıyor mu?, Türkiye Günlüğü, 100.
- BORA, Tanıl (1998) *Türk Sağıının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakalık, İslamcılık*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- BURKE, Edmund. (2005). Gelenekselcilik, (Çev. Bilal Canatan), Muhafazakâr Düşünce, 3.
- ÇAHA, Ömer (2004). *Muhafazakar Düşüncede Toplum, Uluslararası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu Kitabı*, Ankara: AK Parti Yayınları.
- ÇİĞDEM, Ahmet (2013). Sunuş, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.

- ÇİZAKÇA, Murat (2004). *Ekonomide Laik Muhafazakar Uzlaşması, Uluslar Arası Muhafazakarlık ve Demokrasi Sempozyumu (UMDS), Ankara: AK Parti Yayınları.*
- DAĞI, İhsan (2010). *Adalet ve Kalkınma Partisi Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, AK Parti: Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri, İstanbul: Kitap Yayınevi*
- DOĞAN, Sait M (2003). *Siyasi Muhafazakarlıkla Örtüşen Toplumsal Muhafazakarlığın Medyatik Tarifi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, 28.*
- DOĞANAY, Ülkü (2007). *AKP'nin Demokrasi Söylemi ve Muhafazakarlık: Muhafazakar Demokrasiye Eleştirel Bir Bakış, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62(1).*
- DUMAN, Zeki M. (2012). *Aile Kurumu Üzerine Tarihsel Bir Okuma Girişimi ve Muhafazakâr İdeolojinin Aileye Bakışı, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 1(4).*
- ERGİL, Doğu (Aralık Ocak 1986). *Muhafazakar Düşüncenin Temelleri, AÜSBFD, 41 (1-4).*
- ERLER, Özgün (2007). *Yeni Muhafazakarlık, AKP ve "Muhafazakar Demokrat" Kimliği, Stratejik Araştırmalar Dergisi, 10.*
- GÜNDÜZ, Mustafa (2010). *Said Halim Paşa'da 'Medeniyet' Kavramı, Journal of Islamic Research, 21(2).*
- İREM, Nazım, *Bir Değişim Siyaseti Olarak Türkiye'de Cumhuriyetçi Muhafazakarlık: Temel Kavramlar Üzerine Değerlendirmeler, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.*
- KALAYCIOĞLU, Ersin (2000). *1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar, Türkiyede Politik Değişim ve Modernleşme, İstanbul: Alfa Yayınları.*
- KOMSUOĞLU, Ayşegül ve Kurtoğlu, Eskişar Gül M (2009). *Siyasal İslam'ın Farklı Yüzleri, İstanbul: Profil Yayınları.*
- KÖKTAŞ, M. Emin (1997). *Din ve Siyaset: Siyaset Davranış ve Dindarlık, Ankara: Vadi Yayınları.*
- KÖNİ, Hasan ve TORUN İshak (Ekim-Kasım-Aralık 2013). *Muhafazakarlık Olgusu ve Amerika Türkiye Örneklerinde Dini Muhafazakarlık, Muhafazakar Düşünce, 38*
- MARDİN, Şerif (1985). *Tanzimat Dönemi İktisadi Düşüncesi, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul: İletişim Yayınları.*
- MERT Nuray (2013). *Muhafazakarlık ve Laiklik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık, İstanbul: İletişim Yayınları.*

- NEBATİ, Nureddin (2014). *Milli Görüşten Muhafazakar Demokrasiye*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkler Türkiye ve İslam: Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (1998). "Türk Muhafazakarlığının Açık İkilemleri Üzerine", *Doğu Batı: Gericilik Nedir?*, 3: 77-84.
- ÖZİPEK, Bekir Berat (Kış 2007). Muhafazakarlık Nedir?, *Köprü Dergisi*, 97.
- ÖZİPEK, Bekir Berat (2011). *Muhafazakarlık: Akıl Toplum Siyaset*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- ÖZİPEK, Bekir Berat (2013). *Muhafazakarlık, Devrim ve Türkiye, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SAFİ, İsmail (2007). *Türkiye'de Muhafazakar Siyaset ve Yeni Arayışlar*, Ankara: Lotus Yayınları.
- SAİD, Halim Paşa (2012). *Buhranlarımız*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- SALLAN, Gül Songül (Kış 2000). Yeni Sağın İdeolojik Yükselişi ve Yeni Sağda Sosyolojiye Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği, *Ekonomik Yaklaşım*, 11(39).
- SMIRNOV, Andrey (2010). Nedensellik ve İslam Düşüncesi, (Çev. Fethi Kerim Kazanç), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(1): 277-293.
- TAŞKIN, Yüksel (2007). *Anti Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakar Entelijansiya*, İstanbul: İletişim.
- TELATAR, Gökhan (2012). Yeni Muhafazakar Demokrasinin Yayılması ve Amerikan Dış Politikası, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3).
- ULUÇ, Vahap A (2014). Liberal - Muhafazakar Siyaset ve Turgut Özal'ın Siyasi Düşüncesi, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23).
- VERGİN, Nur (2007). Merkeze Talip Bir Çevre Partisi'nin Önlenemez Yükselişi, *Türkiye Günlüğü*, 90.
- YILMAZ, Murat (2013). *Türk Düşüncesi Dergisi, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, İstanbul: İletişim Yayınları. 6.9.2014

